

GRAJSKO ŽIVLJENJE APFALTRERNOV NA KRIŽU V 19. STOLETJU

VIKTORIJAN DEMSAR

Zadnji lastnik graščine na Križu pri Komendi pred agrarno reformo leta 1946 je bila družina baronov Apfaltrernov.

Grad Križ, veličastna zgradba na čudovito lepi sončni legi nad vasjo Križ, je znan že zgodaj v 16. stol. kot last grofov Thurn. Za njimi so postali lastniki znameniti Auerspergi, ki so pa tu izumrli. Vdova Frančiška Romana pl. Auersperg, rojena Apfaltrern je postala lastnica te velike gospoščine. Od leta 1791 in naslednja leta do 1795 je kot taka vpisana v statusu animarum komendske župnije. Naslednje leto pa je vpisan le oskrbnik Burger s služabništvom. Tako so Apfaltrerni z dedovanjem postali lastniki kriške gospoščine.

Prvi znani in tu živeči baron je Alojzij Apfaltrern, rojen 2. 1. 1775, umrl pa 11. 11. 1855, pokopan v Komendi. Nagrobna plošča iz ulitega železa je še ohranjena, le grb je bil leta 1967 z odpiljenjem ukraden. Ta plošča stoji med grobom generala pl. Wania in grobnico Apfaltrernov, kjer je istega dne zlikovec skušal odtrgati marmorni grb, pa ga je le okrušil. V tej grobnici počivata baron Oton Apfaltrern, sin Alojza, (rojen 6. 4. 1823, umrl 13. 9. 1905) in njegova žena Ana roj. Gianella (rojena 3. 5. 1817, umrla 21. 1. 1890). Vsi ti grobovi so žalostno zapuščeni... Omenjeni baron Oton je postal gospodar kriške graščine 1. 5. 1858, ko je v Ljubljani plačal prenosno takso v znesku 28.214 goldinarjev ter 3 krajcarje in pol.

Iz Otonovega zakona z Ano Gianella so bili trije otroci. Hčerka Ipolita, roj. 1856, in dva sinova: Oton, roj. 28. 10. 1857, ter Rudolf, roj. 1859.

Baron Oton ml. se je poročil 28. 1. 1898 z Ireno Mittag pl. Lichtenstein, roj. 17. 3. 1876 na Dunaju. Ta Oton, ki je 1905 nasledil očeta, je umrl 10. 4. 1920 in je pokopan na Dunaju. Baronica Irena, zadnja lastnica kriške imovine, je po 2. svetovni vojni baje na Dunaju umrla.

Poleg teh rodbinskih podatkov baronske družine Apfaltrern se mi zdi važno omeniti tudi to, da je bil grad Križ med zadnjo vojno požgan. V prvih letih po vojni pa so pogorišče domačini postopoma porušili in porušeni material uporabili za gradnjo svojih objektov. Le nekaj obzidja na južni strani z nakazanima obrambnima stolpičema je še ostalo.

Nekaj grajskega kamenja je vzidano na vogalu Belcijanovega vrta na Gori, lepo ka-

menje z gradu pa sestavlja zanimiv spomenik talcema Orešniku in Janezu Čebulju v Podborštu. V pritalnem zidu grajskega hleva je po ustnem ljudskem izročilu vzidano kamenje prvotne grajske cerkve iz časa reformacije.

V kriškem gradu so bile številne *kvalitetne umetnine*, o katerih umetnostni zgodovinar dr. Fr. Stele že leta 1929 v knjigi »Umetnostni spomeniki Slovenije za sodni okraj Kamnik« podaja opis na str. 394 do 413 in strokovno oceno ter vse slike tudi posebej omenja. Žal so bile mnoge te umetnine uničene po požaru ali pa neznano kam odnesene. Velika škoda za narodno premoženje!

Prehajam na glavni vir tega spisa. To so vpisni koledarji z originalnim naslovom »Schreibkalender«, ki je izhajal v Gradcu. V komendskem župnijskem arhivu so ohranjeni letniki: 1834, 1846, 1856, 1858 do vklj. 1861. Vse vpisovanje je kot nekakšen dnevnik grajske družine. V prva dva zvezka je pisal baron Alojzij, v naslednje pa predvsem njegova snaha baronica Ana.

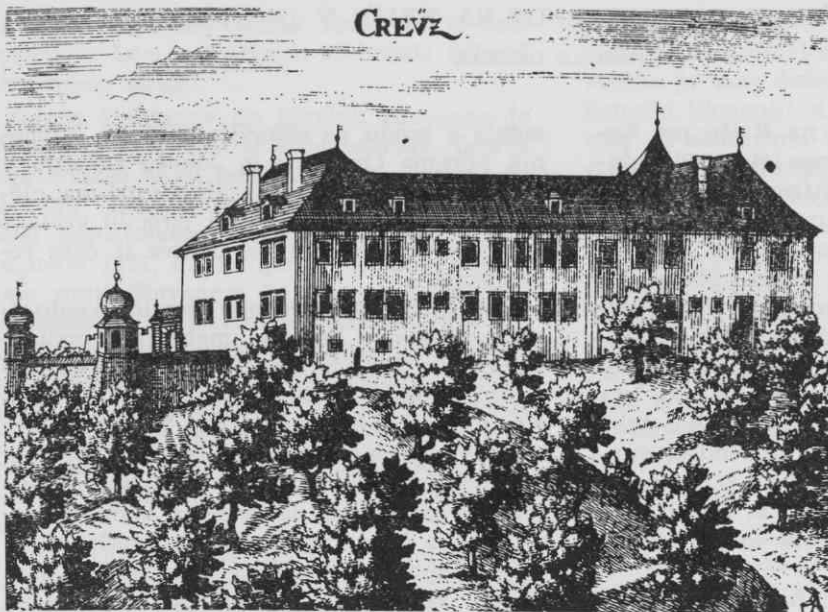
Iz teh zvezkov lahko dobimo nekaj podatkov, ki osvetljujejo življenje grajske družine v 19. stol., njihov odnos do služabništva in podložnikov. Razbrati se more tudi gospodarsko finančno stran Apfaltrernov na Križu in še kaj, kar označuje družabno življenje plemiških družin v 19. stol. na Slovenskem.

Baron Alojzij je skrbno vsakodnevno z drobno gotsko pisavo zapisoval v »Schreibkalender« vse izdatke v letu 1834 in 1846. Izdatki so bili za uslužbenca, zdravnika, razne vožnje, oblačila, popravila in nabavo inventarja, knjige itd, torej za osebne in gospodarske zadeve. V maju 1834 je vpisan tak znesek 3481 goldinarjev in 16 kraicarjev.

Vsaka vožnja z vlakom v Ljubljano ali v Gradec in na Dunaj je vedno vpisana. Navadno so se vozili v 2. razredu, le redko v prvem. Zaslediti je tudi še vožnjo s konisko vprego v kočiji od tod do Gradca preko Trojan.

Zanimiva je cena za konja. Dne 14. 1. 1858 je general Zadravitz Apfaltrernu prodal konja rjavca za 925 goldinarjev in 5 goldinarjev kot obuzdni denar (Zaumgeld).

Kmetijstvo je bilo prevažen vir dohodkov, saj so grajski obdelovali cele planjave njih na Drnovem. Leta 1858 je vpisano, da so 6. 10. pospravili s polja ajdo, ki so jo posejali 34 in pol mernikov. S požeto ajdo so na-

Graščina na Križu po
Valvazorju

polnili 46 »štantov« v kozolcih. Gotovo ni bilo slabo. Hlevi, ki so še danes ohranjeni, gotovo niso bili prazni, ker so bili zaposleni za oskrbovanje govedi kar trije hlapci in tri dekle. Konj je najbrž bilo večje število, posebej težaški, posebej športni. Tudi ti so imeli več postrežnikov. Do ukinitve desetine leta 1848 so grajski prejeli tudi desetino od pridelkov svojih podložnikov.

Vseh uslužbencev je bilo leta 1858 kar 21, in sicer: oskrbnik, revirni gozdar, vrtnar, mizar, nadhlapec, 3 konjski hlapci, 3 govedji hlapci, hlapec na pristavi, navadni gozdar, vrtnarski učenec, kravji pastir, kuharica, 3 kravje dekle in dekla za svinje. V zapiskih uslužbenih od leta 1855 do 1870 je razvidno, da so se pogostoma menjavali predvsem živinski hlapci pa tudi dekle. Morda zaradi ženitev, morda pa tudi zaradi medsebojnega nerazumevanja med hlapci in nadhlapcem, ki je bil navadno dolgo na istem mestu. Tudi drugi so na splošno bili daljšo dobo zaposleni, zlasti pa še oskrbnik, ki je bil kar od leta 1849 do 1870 redno isti. Pa tudi število uslužbenih se je menjavalo od najnižjega števila 13 do 21, povprečno pa je bilo vsaj 18 zaposlenih.

Odnoš gospodarja do uslužbencev je bil verjetno v slogu stoletja vedno bolj človeški. Ti uslužbenci so bili, vsaj za navadno delo, večinoma iz bližnje okolice, če ne že s Križa samega.

Zanimiv je zapis z dne 26. 5. 1856, ko je bila v ljubljanski stolnici krščena hčerka Ipolita. Poleg staršev deklice in njenih botrov so bili zraven tudi kuharica Maksimilijana Saitler, sluga Andrej Svetlin iz Most

(praded Svetlinovih iz Podboršta) in kočijaž Pavel Roškar. Dne 24. 8. 1858 je baronica Ana zapisala v vpisni koledar: »Moj kočijaž je zbolel«. Vidi se, da so strežno osebje vendar le spoštovali.

Tudi oskrbnik Marko Černič, ki je prišel na Križ iz Berdurc pri Černomlju in je bil poročen 19. 2. 1858 z Nežo Čebul iz Kamnika, je gotovo imel dobro plačo, da si je mogel kaj več prihraniti v 21 letih oskrbništva. Leta 1870 je Križ zapustil in prevzel oskrbništvo veleposestva reda malteških viteзов v Komendi, kjer je že po dveh letih mogel kupiti to graščinsko premoženje za 26.000 goldinarjev z vknjiženo obveznostjo, da bo vsako leto oskrbel zakonito določeno mero drv župniku, kaplanu in organistu v Komendi. To komendsko veleposestvo je po odhodu P. P. Glavarja od 1765. leta dalje imelo vedno večje izgube, ker je ta ali oni oskrbnik gledal predvsem nase, ne pa tudi v dobro lastnika. Glavar je to posestvo visoko dvignil, tako, da ga je zaradi njegove razgledanosti in poštenja večkrat naprosil tedanji lastnik kriške gosposčine grof Auersperg za začasno upraviteljstvo kriške imovine. Zaupali so mu.

Tudi o družabnem življenju v kriški graščini je več podatkov. To življenje je bilo živahno in razgibano.

Iz zapiskov je razvidno veliko število obiskov. Apfaltrerni so radi obiskovali sosedne plemiške družine na Brdu, Smledniku in v Mekinjah pa tudi v Ljubljani in Gradcu ter še v nekaterih drugih avstrijskih mestih.

Mnogo obiskov so sprejemali tudi doma na Križu, ne samo plemiških temveč tudi obiske raznih tedanjih izobražencev in obiske bliž-

njih duhovnikov. Večkrat so bili povabljeni na kosilo komendski beneficiat Jože Lombergar in Lovrenc Lap, zlasti pa še kaplan Janez Brencce, kamniški dekan Fink, mengeški župnik Kuralt, tunjiški župnik Dolenc in še drugi. Najodličnejši med duhovščino pa je bil ljubljanski škof grof Attems, ki je bil družinski prijatelj, kateremu so Apfaltrerni vračali obisk v ljubljanskem škofijemskem dvorcu. Baronica je škofov godovni dan posebej zaznamovala v dnevniku, da ne bi pozabili mu čestitati.

Tudi Attemsov naslednik škof Vidmar je bil poleg drugih osebnosti gost Apfaltrernov. Tako so imeli 14. 7. 1861 skupno kosilo s škofom Vidmarjem še baron Lazzarini iz Smlednika, grof Kotulynski in drugi. Baron Žiga Zois in baron Anton Zois sta bila večkrat pri kriških v gosteh.

Posebna pozornost je bila posvečena komendskemu kaplanu Janezu Brencetu, ki je 1852 ustanovil redno ljudsko šolo v Komendi z učilnico v kaplaniji in v komendski graščini. Ko je bil Brencce 1858 premeščen v notranjski Podkraj, je vpisano, da se je 27. 9. 1858 prišel posloviti, naslednji dan pa ga je grajski kočijaž peljal v Kamnik, kjer se je poslovil od dekana in od frančiškanov. Dne 30. septembra so ga z grajsko kočijo odpeljali v Ljubljano za Podkraj. Ta mož, ki je poleg komendske ustanovil še 6 drugih ljudskih šol med našim ljudstvom, je bil verjetno zaradi svoje inteligence in požrtvovalne dejavnosti deležen posebne grajske pozornosti.

Domača povezanost je bila tudi med mengeškim župnikom in Apfaltrerni. Večkrat so se obiskovali. Ko je bil kip Brezmadežne 16. avgusta 1858 v Mengšu postavljen in blagoslovljen (danes je na tem mestu spomenik padlim borcem), so bili povabljeni k tej slovesnosti tudi kriški Apfaltrerni. Vsi ti zapiski kažejo razgibano menjavanje misli tedanje družbe izobražencev na deželi in v mestih.

Posebno razvedrilo so si privoščili v kriški baronski družini v času »pustovanja«. Tedaj so večkrat prirejali za plemiške in odličnejše laiške ljudi, družinski ples. Med raznimi gosti se omenja tudi grof Barbo iz Ljubljane, potomec znanega grofa Barbo, ki je bil od leta 1760 dalje več let predsednik Kranjske kmetijske družbe, katere član je bil tudi znameniti gospodarstvenik in kulturni delavec Peter Pavel Glavar, župnik v Komendi.

Ti plesi so se po zapiskih navadno začeli ob pol 9. uri zvečer in končavali okrog 4. ure jutraj.

Posebno važen pa je zapis o dvornem karnevalskem plesu na Dunaju 25. 1. 1856, ki so se ga tudi Apfaltrerni udeležili. Naslednji dan so bili sprejeti v avdienco pri cesarju Francu Jožefu I.

Na podoben ples je kriško gospôdo povabil dne 31. 1. 1858 nadvojvoda Janez v Gradec, kjer so Apfaltrerni imeli sorodnike. Dne 28. 2. 1858 pa je bil »briljantni ples« pri grofu Strasoldu.

Tako je pač tedanja tako imenovana »boljša« družba živela. Današnji človek v svojim načelnim uživaštvom in potrošništvom ji nima kaj očitati.

Vpisana je tudi slovesnost pri godovanju baronice Ane roj. Gianella, ki so jo spoštovali in še kar radi imeli. Dne 19. 7. 1858 so jo počastili z baklado. Pred graščino so Križani postavili slavolok z napisom: »Evviva la Signora Baronessa Nina di Apfaltrern!« (Naj živi gospa baronica pl. Apfaltrern). Bila je namreč italijanske krvi, zato italijanski napis.

Ne smemo prezreti zapiskov o *lovu* po grajskem revirju v suhadolskih in kriških gozdovih. Lovec Filip Hofer in gozdar Jurman sta spremljala grajsko gospôdo in razne plemiške goste na lov. Uspeh ali neuspeh lova je bil navadno vpisan tudi imenom, koliko je kdo »ulovil« kot npr. v septembru 1859, ko je bilo na lovu z baronom še 8 gostov, ki so skupno ustrelili 13 zajcev in 3 lisice.

Tudi to ali ono udeležbo pri bogoslužju je baronica vpisala kot npr. procesijo na Telo vo v Komendi dne 3. 6. 1858, ko je bila slovesnost končana ob 3/4 na 12, s pripombo, da je bilo vroče. Vpisovala je tudi posebne maše za umrle družinske člane v domači grajski kapeli.

Iz vseh teh zapiskov iz zasebnega življenja ene izmed mogočnejših družin tedanje dobe se more primerjati tudi življenje drugih »boljših« družin, kot se malomeščansko navadno izražamo. Toda človek ostane človek s svojimi dobrimi pa tudi slabimi lastnostmi v vsaki zgodovinski dobi, tudi v sedanji atomski dobi...

Za zaključek naj omenim imena uslužbencev, ki so vsak na svoj način pripomogli k vzdrževanju takratnega družinskega standarda baronov Apfaltrern na Križu. Brez teh bi že tedaj graščina ne mogla obstati...

V župnijskem statusu animarum v Komendi so za 1858 označeni ti-le uslužbenci:

Oskrbnik Marko Černič z ženo Nežo.

Revirni gozdar Filip Kreis, star 43 let, iz Winkle, Nassau, z ženo Kristino, staro 34 let, in hčerko, 7 letno Filipino.

Nadhlapec Ambrož Verhovnik iz Tunjic, star 30 let.

Konjski hlapci: Franc Martinjak iz Podgorja, star 20 let. Jakob Vidmar iz Tunjic in Luka Kmetič iz Križa.

Govedji hlapci: Miha Hočevar iz Žej, Franc Ajdovec iz Nevelj, Anton Janežič iz Križa.

Gozdar Anton Verhovnik iz Tunjic, star 41 let.

Vrtnar Janez Verhovnik iz Tunjic, star 30 let.

Mizar Matevž Boštich iz Brnika.

Hlapec na pristavi Matevž Anžič iz Sidraža, star 28 let.

Vrtnarski učenec Franc Zabret iz Godiča, star 15 let.

Kravji pastir Simon Osredkar iz Palovč, star 30 let.

Kuharica Marija Praznik iz Štopnika na Štajerskem.

Perica Terezija Čebulj iz Kamnika.

Kravja dekla Ana Močnik s Sv. Ambroža.

Svinjska dekla Terezija Vavpotič iz Podgorja.

Hlevski dekli Neža Žagar iz Okroglega in Helena Funtek iz Mengša sta pomagali kravji dekli. (Žal ni pri vseh pripisana starost).

Tako je bilo v 19. stoletju pri baronih Apfaltrernih na Križu.

VIRI IN LITERATURA

1. Župnijski arhiv v Komendi, a) »Schreibkalender«, b) Status animarum«. — 2. Dr. Franc Stele, Umetnostni spomeniki za sodni okraj Kamnik.

KRATEK ORIS KOMUNALNE IN GRADBENE ZGODOVINE MARIBORA MED OBEMA VOJNAMA

JOŽE CURK

Maribor, ki je leta 1910 štel 1269 hiš in 27.994 prebivalcev, je prvo svetovno vojno doživel v upravnih mejah iz leta 1851, ki jih vse do druge svetovne vojne ni spremenil. Obkrožale so ga razen Studencev in Tezna pretežno kmečke občine Radvanje, Pobrežje, Košaki, Krčevina in Kamnica. Mestno planimetrično podobo je sooblikoval železniški prometni sistem z dvema kolodvoroma, železniškimi delavnicami in trikotnim križiščem, ki je skoraj hermetično zapiral razvoj mesta proti vzhodu in jugu. Cestni promet je z novim mostom v podaljšku Gosposke ulice in s prometno pahljačo onkraj Drave vsilil mestnemu jedru režim, ki mu ta urbano ni ustrezal. Taborsko predmestje pa je na najbolj občutljivi točki prometno tako razparceliral, da se urbano še do danes ni v celoti opomoglo. Vendar pa sta bila oba mostova, železniški iz leta 1864 in cestni iz leta 1913 s svojima mogočnima triločnima železnima konstrukcijama znanilca nove, tehnično usmerjene dobe. Zlasti železniški most, ki je v svojem času veljal za enega najlepših v monarhiji, je predstavljal pravo nasprotje v zgradbeno in zgodnjehistorično fa-

sadiranim, srednjeveško oblikovanim in provincialno skromnim mestnim jedrom.

Važno vlogo so pri razvoju mesta igrali veliki, vase zaključeni, večinoma funkcionalno koncipirani gradbeni kompleksi: železniška stanovanjska kolonija s 40 hišami in 368 stanovanji, pet vojašnic (brambovska v Melju ter pehotna, konjeniška, topniška in kadetniška na Taboru), moška kaznilnica in splošna bolnišnica. Če k njim prištejemo še večje stavbne enote kot šole, sodišče, frančiškanski samostan in samostan šolskih sester, nekaj industrijskih obratov (pivovarni, mli- na, usnjarni, milarna itd.) ter mestni park in Ljudski vrt z bližnjim mestnim pokopališčem, smo našli vse glavne dejavnike, ki so s svojo prisotnostjo vplivali na izoblikovanje mesta v letih pred prvo svetovno vojno. Njegova interna podoba je kazala pretežno klasicistično in historizirajoče lice, pri čemer se je uveljavila zlasti neorenesančna in le skromno tudi secesijska arhitektura. V urbanem oziru mesto razen izoblikovanja nekaterih trgov (Glavnega, Slomškovega, Leni- novega, Kidričevega in Trga revolucije) ter komunalne opreme nekaterih ulic ni preseglo